

Матвєєва Ю.,
кандидт юридичних наук,
старша викладачка кафедри
загальнотеоретичного правознавства
та публічного права,
завідувачка Навчальної лабораторії
«Правнича клініка»
(Національний університет
«Кисво-Могілянська академія»)

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: ЗНАЧЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

З початком повномасштабної збройної агресії Російської Федерації на території України перед світовою громадськістю, а найгостріше – юридичною спільнотою постало серйозне питання про роль права як способу досягнення соціального компромісу. Здавалося, що таке його функціональне значення та онтологічна сутність знівельовані. Адже право покликане врегульовувати суспільні конфлікти, використовуючи переговори та інші дипломатичні прийоми порозуміння. Війна ж заперечує всі ці методи. Вона власне і починається через недовість мирних способів досягнення домовленостей. Або через бруталне порушення загальновизнаних принципів міжнародного права.

Однак заперечувати аксіологічне значення права, а особливо в умовах ганебної війни в Україні, означало б зневіру у дієвість конституційного ладу, державного апарату та всього громадянського суспільства на шляху боротьби за утвердження незалежності нашої Батьківщини. А це й потрібно ворогу, адже цього він прагнув, особливо у перші дні протистояння: залишити населення без легітимної влади.

Саме тому тільки віра у силу права дає можливості українцям за підтримки міжнародної спільноти відстоювати

і захищати свою державу, своє право на мирне співіснування у світовому континенті. На жаль, це колективне право поряд з низкою фундаментальних індивідуальних прав людини брутально порушує агресор. Тисячі життів цивільного населення та наших військовослужбовців, знищені будинки та понівечена інфраструктура, не говорячи про загальний непоправний вплив на розвиток держави та суспільства – такі жахливі наслідки війни.

Та найцінніше, що ми втрачаємо – людину. І сьогодні в XXI столітті постає непросте запитання, на яке складно знайти відповідь: а чи можна виміряти цінність життя людини? Якщо так, то які показники можна для цього застосувати? Чи можна, говорячи словами професора Гарвардського університету Майкла Сендела «повісити цінник на життя»?¹

Щоденно Україна в умовах цієї жахливої екзистенційної війни несе непоправні втрати - людські жертви, які не можуть бути ніколи і ніякою мірою компенсовані. Сучасна юридична спільнота, політичні еліти та громадянське суспільство повинні виступати активними учасниками процесу створення міжнародного судового трибуналу з питань юридичної відповідальності путінського режиму за злочини проти миру, людяності та безпеки людства.

Як зазначає британський юрист-міжнародник Філіп Сендс, автор відомої книги «Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова», через чотири дні після вторгнення Росії в Україну я написав у... газеті [FinancialTimes] про злочин агресії, введений у міжнародне право під час переговорів Нюрнберзького трибуналу... ще 1945 року. З того часу агресія є одним із чотирьох встановлених міжнародних злочинів, поряд з військовими злочинами, злочинами проти людяності та геноцидом. Міжнародний кримінальний суд у Гаазі (МКС) наразі розслідує

¹ Майкл Сендел. Цикл лекцій. Справедливість. Лекція 3. Повісити цінник на життя. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OFjOMoIzDIM>

ймовірні злочини в Україні, але поки що не виніс жодних обвинувальних висновків. Проте МКС не може здійснювати юрисдикцію щодо агресії – ця прогалина спонукала мене запропонувати створення спеціального кримінального трибуналу для розслідування діяльності Володимира Путіна та його однодумців за розв’язання явно незаконної війни, що є злочином керівництва... Перед жахами, що відбуваються в Україні, як і раніше, існує серйозне занепокоєння тим, що розслідування МКС завершаться судовим розглядом щодо рядових військових, але дозволять політичним, військовим, фінансовим лідерам і головам розвідки уникнути покарання¹.

Саме тому, як відомо, Україна використовує усі політичні та правові механізми для створення спеціального трибуналу для притягнення до відповідальності керівництва Російської Федерації за злочин агресії². Принцип невідворотності покарання за злочини має бути дотриманий міжнародним співтовариством, оскільки після невдач Заходу в Грузії, Чечні, Криму та Сирії Путін повірив, що Захід заплющить на це очі. Але він схибив... Однак якщо з цією агресією не боротися, ми з тим самим успіхом можемо відмовитися від Нюрнберзького моменту та заяв про злочин агресії. Нехай річниця цього жахливого моменту в Європі стане сигналом до того, що перехід цієї лінії не буде допущений, і що буде введено індивідуальну кримінальну відповідальність, аж до самого верху³.

Отож, необхідність створення правового підґрунтя для притягнення усіх винних до відповідальності за злочини, вчинені Російською Федерацією щодо України є потребою для

¹ Нюрнберг для Путіна? Дискусія про трибунал агресії проти України. URL: <https://khp.org/1608811909>

² В ОП назвали можливі моделі спецтрибуналу щодо злочину агресії РФ. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/02/6/7155641/>

³ Нюрнберг для Путіна? Дискусія про трибунал агресії проти України. URL: <https://khp.org/1608811909>

нашого суспільства і для наших нащадків. Тим більше, що історія права вже знає механізм створення і діяльності міжнародних трибуналів. До подій Другої світової війни людство не зіштовхувалось із проблемами масового вбивства не просто великої, а надзвичайно великої кількості людей. «Загальні втрати військових та цивільного населення під час війни за різними даними становлять від 50 до 75 мільйонів людей. З них приблизно від 8 до 10 мільйонів – українців. Це майже чверть усього тогочасного населення України».¹ Окрім масових вбивств, нацистський режим здійснив масові звірства, тобто знущання, нелюдське ставлення до цивільних осіб, до військово-полонених у концтаборах, що супроводжувалось жахливим насильством та поневірянням. На окупованих територіях відбувається брутальне свавільне заволодіння майном захоплених держав, корпорацій, окремих власників, вивозяться культурні та історичні цінності, музейні експонати та унікальні скарби.

З такими жахливими наслідками звірств людство зіштовхнулось вперше в історії. І, звичайно, не реагувати на ці події було неможливо. Очевидно, масові злочини повинні бути покараними, люди прагнули справедливості. І потрібно було створювати юридичний механізм притягнення до відповідальності за злочини та компенсації за спричинену шкоду. Проблема середини ХХ ст. полягала у тому, що міжнародне право у той період свого розвитку не було настільки розвиненим, щоб забезпечити цей механізм. Основне його призначення зводилось до виконання укладених між державами угод. Міжнародні договори вважались основним джерелом міжнародного права, і тільки вони потребували чіткого виконання. Питання ж ціннісного характеру не мало особливого значення.

¹ Ірина Штогрін. Друга світова війна. Втрати України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viy-na-vtraty-ukrayiny/31438354.html#>:

Отже, фактично до середини ХХ ст. міжнародне право трактувалось виключно з позитивістського підходу. Виключно держави виступали суб'єктами міжнародних зобов'язань. Людина ж як найвища цінність не мала можливості правового захисту від свавільних дій як з боку власної держави, так і зі сторони світового співтовариства. Що вже говорити про юридизацію правового статусу людини (визнання і охорона, а також судовий захист її прав), коли до початку ХХ ст. зберігалось рабство як найганебніша форма поводження людини з людиною. Тільки в 1926 р. була прийнята Конвенція про рабство, яка зобов'язувала держави повністю скасувати рабство.

Після Другої світової війни з її жахливими для людської цивілізації наслідками світ змінюється. Стає зрозумілим, що від ганебних дій тоталітарних режимів з найбрутальнішим знеціненням людини як найвищого творіння світ не має захисту. Тому виникають міжнародно-правові інституції та документи, основна мета яких – не допустити повторення жахливого масового винищення людей. Найважливіше досягнення цих процесів: виведення необхідності захисту людини з усім спектром її прав на світову арену. До цього окрема людина не вважалась суб'єктом міжнародного права. Тепер людина – визнана цінність, гідність якої є абсолютною і беззаперечною, а її права отримують реальний правовий захист.

Найскладніше завдання, яке постало перед світовою спільнотою – це покарання злочинців Гітлерівської Німеччини. Важливо відмітити, що до процесів створення юридичного механізму покарання за злочини нацистського режиму були безпосередньо причетні дві визначні постаті, що мають пряме відношення до України. Це видатні юристи-міжнародники, котрі навчались на юридичному факультеті Львівського університету Герш Лаутерпахт і Рафал Лемкін.

Під впливом злочинів німецьких окупантів Лаутерпахт впровадив нове поняття та нове правове визначення: злочин

проти людяності. Він також розробив цілу концепцію покарання німецьких злочинців і створив каталог злочинів, за які вони мали нести кримінальну відповідальність. Саме він розробив правові основи для Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, перед яким після війни стали керманічі Третього рейху. Лемкін написав в Америці свою найважливішу книжку про німецькі злочини в окупованій Європі. Вона була опублікована в 1944 році і ввела в обіг нове поняття: геноцид. На Нюрнберзькому процесі Лемкін як фахівець у цій галузі став радником Роберта Джексона, головного обвинувачувача, який представляв США. Після війни він створив правове визначення злочину геноциду, що стало обов'язковим у всьому світі. Він був головним автором Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, яку 1948 року підписали країни-члени ООН¹

Саме цим визначним постатям завдячує світова спільнота, сучасне міжнародне право за ґрунтовне опрацювання і введення у науково-практичний дискурс злочинів проти людяності і поняття «геноциду». Сьогодні це має особливе значення для України, оскільки 14 квітня 2022 р. була прийнята Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». В пояснювальній записці до постанови зазначено:

У цей непростий час, коли триває боротьба Українського народу зі збройною агресією Російської Федерації, виявляється все більше жорстоких злодіянь, які повинні отримати належну правову оцінку. Сьогодні з повною впевненістю можна констатувати, що вчинені Збройними силами Російської Федерації дії є не просто злочином агресії, а мають на меті системне й послідовне знищення Українського народу, його самобутності

¹ Гжегош Гурний. Злочин без кари? Як покарати за масові вбивства. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zlochyn-bez-kary-yak-pokaraty-za-masovi-vbyvstva>

та позбавлення його права на самовизначення та самостійний розвиток¹.

Але особливо важливо відзначити, що вперше про геноцид українського народу внаслідок голодомору заявив Рафал Лемкін.

...дуже мало людей пам'ятають, що Рафаель Лемкін 1953 року, десь через 10 років після створення терміну геноцид, виголосив промову, у якій говорив про знищення української нації як класичний приклад радянського геноциду. Він там говорив про культурну відмінність українців і росіян. Він говорив тоді про голод, який тоді ще голодомором не називали, але він назвав його частиною радянського геноциду української нації. Він чітко сказав, що це геноцид, бо це було не просто знищення окремих людей, але знищення культури і знищення нації².

Для розуміння значення цих важливих процесів у повоєнному світі, визнання ролі людини як суб'єкта міжнародного права цікавими є спогади Рафала Лемкіна. Спір виник у зв'язку із відомим убивством екс-міністра внутрішніх справ Туреччини Мехмеда Талаат-паші. Він був організатором геноциду вірмен у Туреччині у 1915 р. Цей факт був підтверджений надзвичайним трибуналом, який відбувся в 1919 р. в Константинополі і заочно засудив Талаата до смертної кари за військові злочини і за «знищення вірменського населення імперії». Злочинцю вдалося втекти від правосуддя.³ Однак він був убитий Согомоном Тейліряном, вірменином, жертвою геноциду вірмен, єдиним, хто вижив із своєї родини. Тейлірян був визнаний як такий, що перебував у стані неосудності в момент замаху і звільнений від

¹ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>

² Рафаель Лемкін і голодомор. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2009/11/091127_holodomor_lutziuk_it

³ Талаат-паша. Матеріал з Вікіпедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%...%B0>

відповідальності¹. Та це вбивство отримало широкий резонанс у пресі і активно обговорювалось юридичною спільнотою. Чи правомірно Тейлірян був звільнений від відповідальності за вбивство?

Рафала Лемкіна ця справа дуже стурбувала і він мав дискусію з одним із викладачів (підтвердити правдивість цих слів, на жаль, неможливо), що переросла у грандіозний момент прозріння.

– Чи вірмени коли-небудь намагалися притягнути того турка до відповідальності і заарештувати за цю різанину?

– Немає такого закону, за яким його можна було б заарештувати, – відповів професор.

– Навіть попри те, що він безпосередньо причетний до вбивства стількох людей? – опирався Лемкін.

– Розгляньмо випадок, коли людина вирощує курей, – аргументував професор. – Вона їх вбиває. Чому б ні? Це не ваша справа. Якщо ви втручаєтесь – це порушення чужого права володіння.

– Вірмени – не кури, – різко сказав Лемкін.

Професор прийняв зауваження юнака, а тоді спробував зайти з іншого боку.

– Коли ви втручаєтесь у внутрішні справи країни, ви зазіхаєте на суверенітет цієї країни.

– Виходить, що вбивство Тейліряном однієї людини – це злочин, але те, що ця людина причетна до вбивства мільйона людей, злочином не є? – перепитав Лемкін.

Професор знизав плечима. Лемкін був «молодий і розхвилювався».

– Якби ви хоч трохи розбиралися у міжнародному праві...

Лемкін повертався до цієї дискусії знову і знову, пояснюючи це тим, що справа Тейліряна змінила його життя.²

¹ Согомон Тейлірян. Матеріал з Вікіпедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%.%.%BD>

² Філіп Сендс. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. С. 283.

Держава, володіючи суверенітетом, вільна вчиняти на своїй території будь-які дії, в тому числі і з людиною, яка підвладна їй, вдаючись навіть до масового насильства. Міжнародне право не могло висувати ніяких претензій до держави. А людина не могла очікувати від міжнародного права ніякого захисту. З іншого боку, неможливо було пред'явити з боку світової громадськості обвинувачення окремим особам за скоєні злочини. Це було можливим виключно в межах юрисдикції держави. Окрема людина не отримувала захисту і окрема людина не могла бути визнана винною за скоєні злочини на міжнародному рівні. Такі особливості міжнародного права до Другої світової війни.

«Після досвіду двох світових війн міжнародне право змінилося: воно більше не обмежене встановленням гуманітарних правил і стає міжнародним режимом попередження і заборони війни. З... формуванням ООН (1945 р.) загальна заборона насилля стає частиною міжнародного права. Поняття війни майже повністю витісняється поняттям збройного конфлікту. З урахуванням світових війн і технологічного розвитку класичний стан війни стає все менш функціональним. Утім це веде до нових форм і цілей війни»¹.

Сьогоднішнє розуміння війни не завжди зводиться до відкритої насильницької агресії. Відсутність збройного конфлікту не завжди означає мир. Адже мир можна розуміти і як відсутність війни, і як дружбу. Значення миру у різних його розуміннях змінюється. Про це свідчать приклади холодної війни як протистояння між Радянським Союзом і Західним світом, триваючі територіальні конфлікти (Нагірний Карабах, Придністров'я, Індонезія-Пакистанський та ін.). На жаль, у стані затяжної війни опинилась Україна ще з 2014 р. А рік повномасштабного вторгнення, що призвів до масових убивств та

¹ Філіп Гізбертц. Поняття «мир» і «війна» в контексті транснаціонального тероризму. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 208.

ганебних злочинів наших громадян засвідчує факт того, що ми повинні дбати про створення Міжнародного кримінального суду, який має винести вирок про притягнення до відповідальності винних у російсько-українській війні.

У цьому процесі важливі уроки для сучасного міжнародного права і для України як держави, на території якої відбуваються масові вбивства та інші злочини дає Нюрнберзький процес. Основними здобутками цього Трибуналу є наступні:

- закріплення на міжнародному рівні нових злочинів: проти миру, людяності та геноцид;
- вперше на міжнародному рівні був запроваджений правовий спосіб вирішення питання притягнення винних до відповідальності за воєнні злочини (хоча, як відомо, переможців не судять і часто вони вдаються до насильницьких способів покарання переможених). Для держав-переможниць це було принциповим питанням досягнення справедливості за допомогою права;
- документування злочинів, що є показовим та надважливим для зібрання доказів.

Наразі, як відомо, ведуться дискусії щодо створення Міжнародного суду для покарання винних у російській агресії проти України. Поки що говорити важко про ефективне і реальне покарання злочинців. Адже, на відміну від Нюрнберзького процесу, котрий відбувався над представниками переможеної держави, складно вирішити питання про привід до суду винних. Війна у розпалі і, на жаль, набуває ознак затяжного конфлікту. Та значення Нюрнберзького процесу для України в умовах триваючої агресивної війни Російської Федерації є надзвичайно цінним та показовим для нас.

Відомі критичні зауваження правників щодо вироків цього суду. Основні з них зводяться до того, що вирок винесені всупереч принципу *nullum crimen, nulla poena sine lege*: немає злочину, немає покарання без закону. Що на час скоєння воєнних злочинів нацистською Німеччиною не існувало визначення цих протиправних діянь,

оскільки вони з'явилися post factum. Суд відмовився від формально-позитивістського підходу до розуміння зазначеного принципу, надавши йому природньо-правового формулювання: немає злочину без зазначення про нього у праві. Як зазначив з цього приводу відомий австро-німецький юрист і теоретик права,

Справедливість вимагала покарання цих людей... У випадку, якщо два постулати правосуддя конфліктують один з одним, пріоритет має вищий із них; і покарання тих, хто несе моральну відповідальність за міжнародний злочин, яким була Друга світова війна, може безумовно вважатися важливішим, ніж дотримання правила про заборону застосування закону post facto, з якого буває багато винятків.¹

Такий підхід радикально змінив розвиток права як такого і міжнародного права, зокрема, у другій половині ХХ ст. Саме тому маємо важливе положення ст. 7 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.:

Ніякого покарання без закону

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи

¹ Kelsen H. Will the judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law? *International Law Quarterly*. 1947. Vol. 1. № 2. P. 165. Цит за Абрамович Руслана Миколаївна. Принцип незворотності дії законів у часі: еволюція, стан та перспективи вдосконалення його застосування в Україні: дис. ... к.ю.н. К., 2015. С. 87. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bfc2a410-2cad-439b-ab02-580fe3bc564c/content>

бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.¹

Таким чином, принцип, відповідно до якого нікого не може бути визнано винним і покараним без закону набуває якісно інших ознак і не обмежується виключно національним законом, а і поширюється на міжнародне право. Показовим прикладом такого підходу є сучасна практика Європейського Суду з прав людини. Так, у відомому рішенні «Стрелец, Кеслер і Кренц проти Німеччини» від 22 березня 2001 р. заявники звернулись до Суду з метою неправомірного, на їхню думку, визнання їх винними у вбивствах мирних людей при спробу перетнути кордон між колишньою НДР і ФРН. Своє звернення вони обґрунтовували тим, що національні суди порушили ст. 7 Європейської конвенції з прав людини, оскільки на момент вчинення ними відповідних діянь такі не вважалися злочинами відповідно до норм національного законодавства. Тобто було порушено принцип незворотності дії законів у часі і *nullum crimen, nulla poena sine lege*.

Дослідивши матеріали справи, Суд встановив: «Державна практика відносно політики охорони кордону НДР, яка грубо порушує права людини і, передусім, право на життя, яке є найвищою цінністю в міжнародній ієрархії прав людини, не може бути виправдана на основі ст. 7 Конвенції. Будучи нав'язаною всім органам НДР, включаючи і судові, вона не може характеризуватися як «право» по змісту ст. 7 Конвенції. Крім того Суд притримується думки, що заявники, будучи керівниками НДР, створили видимість законності правової системи республіки, а згодом розпочали чи продовжили практику, яка ігнорувала принципи цієї системи, не можуть зараз посилатись на захист, передбачений ст. 7 Конвенції».

¹ Європейська Конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

При дослідженні матеріалів справи, Суд також звернув увагу на те, що заявники, займаючи відповідні державні чини, не могли бути необізнаними з відповідними конституційними положеннями про гарантування права на життя та критичним відношенням міжнародних установ щодо, запровадженого в НДР, режиму охорони державного кордону.¹

Відтак, заявники виправданими не були. А Суд став на позиції незведення розуміння зазначених принципів виключно до буквального змісту.

Принципи незворотності дії законів у часі і *nullum crimen, nulla poena sine lege* є елементами багатоманітного поняття правової визначеності як складової верховенства права, спільними вимогами до нормотворчої і нормозастосовчої діяльності².

Сучасне розуміння правової визначеності не зводиться виключно до чітких формулювань текстів законів. Більше того, у сучасному суспільстві досягти абсолютної визначеності неможливо.

... важливого значення набуває питання відповідності юридичної визначеності і коректності змісту норм права. А коректність Р.Алексі пов'язує з принципом справедливості, який вимагає, щоб рішення владних органів були морально правильними. Принципи юридичної визначеності і справедливості часто можуть конфліктувати між собою, що Г. Радбрух називає «жвавою напругою». Але жоден принцип за будь-яких обставин не може витіснити інший. Навпаки, дуальна природа

¹ Абрамович Руслана Миколаївна. Принцип незворотності дії законів у часі: еволюція, стан та перспективи вдосконалення його застосування в Україні: дис. ... к.ю.н. К., 2015. С. 91. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bfc2a410-2cad-439b-ab02-580fe3bc564c/content>

² Матвєєва Юлія Іванівна. Принцип правової визначеності як складова верховенства права: дис. ... к.ю.н. К., 2019. С. 5. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5db500da-d91f-422b-b976-bc2258d24a43/content>

права вимагає, щоб обидва ці принципи застосовувались в коректній пропорційності, урівноважено (balanced)¹.

Таким чином, сучасна юридична нормозастосовча практика не може базуватись на виключному дотриманні норм закону, або писаного права. Сучасне праворозуміння базується на ціннісній оцінці нормативних регуляторів, основне призначення яких – реалізація і захист прав людини. Адже людина, починаючи з другої половини ХХ ст. стає активним учасником і творцем права і міжнародного права, зокрема. Зміщення акцентів права від прерогативи держави до всепроникності прав людини італійська дослідниця Ізабель Тружильо називає правовою революцією, яка в сучасному світі ще не завершена. Але науковиця застерігає:

*Права людини без верховенства права можуть стати воюючими тиранами і спричинити війни та конфлікти. Надання пріоритету верховенству права забезпечує захист прав індивідів, але в контексті координації, юридичної сумісності та гармонізації. Справедливість для людей слід шукати в межах права, а не поза ним, за допомогою правил і процедур вирішення спорів, які можуть сприяти умиротворенню. У цьому сенсі право завжди передує справедливості, принаймні справедливості прав людини. Верховенство права – їх умова, контекст, у якому вони реалізуються. Вони потребують контексту, який характеризується стабільністю, належними правилами, мирним урегулюванням і неупередженими інститутами... Право і мир установлюють рамки вимог прав людини щодо справедливості.*²

¹ Матвеева Ю.І. Подвійна природа права, юридична визначеність і коректність (справедливість права). *Наукові записки НаУКМА*. 2021. С. 38. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/73050f5d-7ad8-4200-b79c-8454cd39e78e/content>

² Ізабель Тружильо. Права людини, мир та поняття права. Історія незавершеної правової революції. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 194.

«Не існує миру без поваги до прав людини, а права людини не можуть бути захищені у ситуації відсутності миру»¹ - основний постулат, який сьогодні, як ніколи, актуальний як для України, так і для світового співтовариства.

Пригадуючи жахливі події кінця лютого 2022 р., коли Україна раптово опинилась у стані невідомості міжнародного права, надзвичайного значення набувають процеси, згадані вище. Тільки віра у право та справедливість допоможе українцям вистояти і перемогти у цій ганебній війні. «Мова прав людини незамінна при обговоренні принципів громадянської справедливості й миру, але водночас вона слугує найвищим прагненням людської природи, проголошуючи й захищаючи недоторканну гідність кожної душі»².

Таким чином, верховенство права, права людини і міжнародне співтовариство, для якого ці цінності є визначальними, являються необхідними умовами миру.

А Україна неодмінно переможе, оскільки ми не повинні допустити продовження усіх жахів війни та мінімізувати її вплив на майбутні покоління. Закінчуючи цей нарис, хотілося б навести цитату із відомої повісті-поєми Осипа Турянського «Поza межами болю», яка уособлює всю нищість війни. Нехай це прозвучить як заклик до людства не допускати війни ніколи.

Хотів би я розбити скам'яніле небо і скинути всіх богів у цю безодню. Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибину людського страждання! Тоді боги стали б людьми, а люди братами³.

¹ Сергій Максимов. Мир, заснований на правах людини: XXVIII Всесвітній конгрес Міжнародної асоціації філософії права та соціальної філософії. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 283–286.

² Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000 – 2020. С. 79–80. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf

³ Осип Турянський. *Поza межами болю*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2344>

1. Майкл Сендел. Цикл лекцій. Справедливість. Лекція 3. Повісити цінник на життя. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OFjOMoIzD1M>

2. Нюрнберг для Путіна? Дискусія про трибунал агресії проти України. URL: <https://khp.org/1608811909>

3. В ОП назвали можливі моделі спецтрибуналу щодо злочину агресії РФ. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/02/6/7155641/>

4. Ірина Штогрін. Друга світова війна. Втрати України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viyna-vtraty-ukrayiny/31438354.html#>

5. Гжегош Гурний. Злочин без кари? Як покарати за масові вбивства. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zlochyn-bez-kary-yak-pokaraty-za-masovi-vbyvstva>

6. Рафаель Лемкін і голодомор. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2009/11/091127_holodomor_lutziuk_it

7. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>

8. Філіп Сендс. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 652 с.

9. Філіп Гізбертц. Поняття «мир» і «війна» в контексті транснаціонального тероризму. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. 300 с.

10. Європейська Конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

11. Абрамович Руслана Миколаївна. Принцип незворотності дії законів у часі: еволюція, стан та перспективи вдосконалення його застосування в Україні: дис. ... к.ю.н. К., 2015. 171 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bfc2a410-2cad-439b-ab02-580fe3bc564c/content>

12. Матвеева Юлія Іванівна. Принцип правової визначеності як складова верховенства права: дис. ... к.ю.н. К., 2019. 220 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5db500da-d91f-422b-b976-bc2258d24a43/content>

13. Матвеева Ю.І. Подвійна природа права, юридична визначеність і коректність (справедливість права). *Наукові записки НаУКМА*. 2021. С. 38. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/73050f5d-7ad8-4200-b79c-8454cd39e78e/content>

14. Ізабель Тружильо. Права людини, мир та поняття права. Історія незавершеної правової революції. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. 300 с.

15. Сергій Максимов. Мир, заснований на правах людини: XXVIII Всесвітній конгрес Міжнародної асоціації філософії права та соціальної філософії. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. 300 с.

16. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000 – 2020. С. 79–80. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf

17. Осип Турянський. Поза межами болю. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2344>